

УДК 316-051

М. Д. Лапіна

Received: October 18, 2017

Received: November 10, 2017

Accepted: November 15, 2017

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ОСОБИСТІСНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ПРОФІЛЬНОЇ ОСВІТИ

У статті досліджено актуальну проблему формування професійних якостей особистості фахівців соціальної роботи згідно з компетентнісним підходом до професійної освіти. Розкрито поняття особистісно-професійної компетентності, її структурні компоненти. Розглянуто професійні якості особистості, що складають зміст операційного, мотиваційно-ціннісного та рефлексивного компонентів особистісно-професійної компетентності фахівців соціальної роботи. Зазначено, що впровадження проблемного моніторингу – це перспективний засіб проведення систематичних психологічних досліджень формування професійних якостей особистості майбутніх фахівців. На підставі теоретичного аналізу розроблено психодіагностичний комплекс методик психологічного моніторингу особистісно-професійних компетенцій студентів спеціальності «Соціальна робота». У статті відображено результати емпіричного дослідження динаміки розвитку особистісної компетентності майбутніх соціальних працівників під час професійної підготовки. Здійснено аналіз результатів дослідження професійних компетенцій і визначено рівень розвитку особистісних якостей майбутніх соціальних працівників на різних етапах професійного навчання у ВНЗ: високий рівень розвитку якостей емпатії, середній рівень толерантності й самомоніторингу, низький рівень комунікативно-організаційних якостей та стресостійкості, низький рівень рефлексивних якостей особистості. Показано, що студенти є більш конфліктними, менш конгруентними й відповідальними та більш конформними, порівняно з експертними оцінками «Я-ідеального професійного» фахівців соціальної роботи. У підсумку зауважено незначний та надто повільний поступ у розвитку професійних компетенцій особистості майбутніх соціальних працівників під час професійного навчання. Отримані дані засвідчують необхідність цілеспрямованого формування особистісної компетентності, оскільки традиційні методи професійного навчання не визначають розвитку особистості майбутніх соціальних працівників. Результати дослідження є підставою для створення психологічної технології розвитку особистісно-професійної компетентності соціального працівника в процесі професійного навчання у ВНЗ.

Ключові слова: професійна підготовка, особистість, соціальний працівник, професійна компетентність, психологічний моніторинг.

Lapina M. D. The Dynamics of Development of Social Workers' Personality Competence in the Terms of Vocational Education. The article is devoted to the actual problem of the formation of social work specialists' professional qualities of personality in accordance with the competence approach to the vocational education. The concept of personal and professional competence, its structural components, is disclosed. The professional qualities of the personality which comprise the content of the operational, motivational-value and reflexive components of social work specialists' personality and professional competence are considered. It is noted that the implementation of the problem monitoring is a promising means of spending systematic psychological researches on the formation of future specialists' professional personality traits. The psychodiagnostic complex of techniques for the psychological monitoring of social work students' personal and professional competency was developed on the basis of theoretical analysis. The results of an empirical study of future social workers' dynamics of development the personal competence during vocational training are reflected in the articles. An analysis of professional competencies has been carried out and the level of development of future social workers' personality traits at different stages of vocational training in the university has been determined: high level of empathy, medium level of tolerance and self-monitoring, low level of communicative and organizational qualities and stress resistance, low level of personality's reflective traits. It is shown that students are more conflicted, less congruent and responsible as well as more conformal in comparison with social work specialists' expert assessments of the «Ideal professional». As a result, the insignificant and too slow movement in the development of future social workers' professional personality competencies during vocational training was noted. Data, which are received, testify the necessity of purposeful formation of personal competence, so far as the traditional methods of vocational training do not determine the development of the personality of future social workers. The results of the research are the basis for creation of psychological technology of development of the social workers' personal and professional competence in the course of vocational training at the university.

Key words: vocational training, personality, social worker, professional competence, psychological monitoring.

Лапина М. Д. Динамика развития личностной компетентности социальных работников в условиях профессионального образования. В статье исследуется актуальная проблема формирования профессиональных качеств личности специалистов социальной работы в соответствии с компетентностным подходом к профессиональному образованию. Раскрывается понятие личностно-профессиональной компетентности, ее структурные компоненты. Рассмотрены профессиональные качества личности, составляющие содержание операционного, мотивационно-ценностного и рефлексивного компонентов личностно-профессиональной компетентности специалистов социальной работы. Отмечается, что внедрение проблемного мониторинга является перспективным средством для проведения систематических психологических исследований формирования профессиональных качеств личности будущих специалистов. На

основании теоретического анализа разработан психодиагностический комплекс методик для психологического мониторинга личностно-профессиональных компетенций студентов специальности «Социальная работа». В статье отражаются результаты эмпирического исследования динамики развития личностной компетентности будущих социальных работников во время профессиональной подготовки. Проведен анализ результатов исследования профессиональных компетенций и определен уровень развития личностных качеств будущих социальных работников на разных этапах профессионального обучения в ВУЗе: высокий уровень развития качеств эмпатии, средний уровень толерантности и самомониторинга, низкий уровень коммуникативно-организационных качеств и стрессоустойчивости, низкий уровень рефлексивных качеств личности. Показано, что студенты являются более конфликтными, менее конгруэнтными и ответственными а также более конформными, по сравнению с экспертными оценками «Я-идеального профессионального» специалистов социальной работы. В итоге отмечается незначительное и слишком медленное движение в развитии профессиональных компетенций личности будущих социальных работников во время профессионального обучения. Полученные данные свидетельствуют о необходимости целенаправленного формирования личностной компетентности, поскольку традиционные методы профессионального обучения не определяют развития личности будущих социальных работников. Результаты исследования являются основанием для создания психологической технологии развития личностно-профессиональной компетентности социального работника в процессе профессионального обучения в ВУЗе

Ключевые слова: профессиональная подготовка, личность, социальный работник, профессиональная компетентность, психологический мониторинг.

Постановка наукової проблеми та її значення. Кризове становище сучасного українського суспільства, зростання ролі гуманістичних цінностей у громаді зумовлює підвищення соціального статусу професії «соціальна робота» та необхідність докорінних перетворень системи підготовки майбутніх фахівців на нових засадах. Є очевидним, що професійна освіта повинна орієнтуватися на спеціалізовану підготовку соціальних працівників, котрі володіють високим рівнем професійної компетентності, професійної мобільності, мають творчу, зрілу та гармонійну особистість. Проблема оцінки особистісної компетентності фахівців-соціальних працівників наразі актуалізована в навчальних закладах і соціальних службах, проте не операціоналізована для повсякденної практики. Теоретичним підґрунтям для оцінювання фахівців є компетентнісний підхід, який дає підстави враховувати не лише професійні й суто ділові, але й морально-психологічні та особистісні складники професіоналізму майбутніх фахівців соціальної роботи.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Генетичний аспект становлення соціального працівника визначає особливості професіоналізації особистості, її перетворення під впливом відносин із професійною діяльністю й формування особистісно-професійної компетентності фахівця. Компетентність професійної діяльності фахівця переважно розглядається як інтегральна характеристика особистості, професійна підготовленість і здатність суб'єкта праці до виконання обов'язків повсякденної діяльності що дадуть змогу домагатися результатів у роботі. Компетентність утворюється не лише засобами змісту освіти, але й засобами соціальної взаємодії як у міжособистісному, так і в інституційному культурному контексті (А. Маркова, А. Деркач, О. Пометун, Н. Бібік, І. Зимня та ін.). Окремі автори наукових публікацій [2; 3; 4] особистісну компетентність фахівця соціальної роботи розуміють як сукупність компетенцій, що складають зміст операційного, мотиваційно-ціннісного й рефлексивного компонентів як прояву високого рівня особистісно-професійної зрілості. Операційний компонент особистісно-професійної компетентності соціального працівника представлений комунікативною компетенцією, стресостійкістю, здатністю до самоорганізації й самоконтролю тощо (М. Здобнухіна, Т. Костева, Т. Лупиніс, В. Корольчук). Мотиваційно-ціннісний компонент складається з якостей емпатії та толерантності особистості, які є інваріантними складниками гуманістичної спрямованості й світогляду особистості фахівців. Рефлексивний компонент особистісно-професійної компетентності утворюють рефлексивність як якість особистості та професійна рефлексія (О. Байдарова, В. Раскалинос, А. Зимовін та Є. Заїка).

Водночас важливою проблемою наукового вивчення процесу професіоналізації є необхідність проведення систематичних соціально-педагогічних і психологічних досліджень формування професійних якостей особистості майбутніх фахівців. Одним із перспективних способів трансформації соціально-освітніх процесів В. В. Вербець вважає впровадження проблемного моніторингу – методу постійного спостереження й діагностики навчального процесу та фіксації його динаміки за допомогою носіїв емпіричної інформації для порівняння базових і нормативних показників та попередження небажаних відхилень у процесах пізнання, спілкування й дозвілля студентської молоді [1]. Проблемний психологічний моніторинг особистісно-професійних компетенцій дає змогу здійснювати контроль освітнього процесу на

всіх етапах підготовки, оцінювати рівень сформованості особистісної компетентності майбутніх соціальних працівників, що поставить нові проблемні та перспективні питання професійної підготовки.

Отже, **мета статті** – визначення динаміки розвитку особистісної компетентності майбутніх соціальних працівників за допомогою психологічного моніторингу.

Методи та методики. Ураховуючи вищезазначене, для моніторингу особистісно-професійної компетентності майбутніх соціальних працівників в умовах профільного ВНЗ створено діагностичний комплекс психологічних методик, що містить сім субтестів, спрямованих на діагностику особистісно-професійних компетенцій операційного, мотиваційно-ціннісного та рефлексивного компонентів професійної компетентності, фахівців соціальної роботи, а саме: тест комунікативних й організаторських здібностей В. Синявського та Б. Федоришина, шкала самооцінки стресостійкості С. Коухена й Г. Вилліансона, шкала самомоніторингу М. Снайдера, шкала емоційного відгуку А. Меграбяна, опитувальник «Індекс толерантності», «Диференційний тест рефлексивності» Д. А. Леонтєва. Для визначення професійної спрямованості особистості майбутніх соціальних працівників розроблено модифікований варіант методики Т. Лірі, у якому досліджувані за 128 твердженнями тесту оцінюють себе як фахівця соціальної роботи, тобто власне актуальне «Я-професійне» на момент дослідження.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Проблемний психологічний моніторинг розвитку особистісно-професійних компетенцій проведено серед майбутніх соціальних працівників – студентів II, III, IV та V курсів спеціальності «Соціальна робота» ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет». Усього в дослідженні взяло участь 65 осіб віком від 18 до 23 років. Визначення рівня розвитку професійних якостей особистості здійснювали з використанням комплексу психологічних методик діагностики професійних якостей особистості, дані, що отримані емпіричним способом, піддавалися кількісному та якісному аналізу. Статистичну обробку здійснювали з використанням пакета статистичних програм IBM SPSS 19.0.

Аналіз середніх показників тестування академічних груп різних курсів навчання досліджуваних за шістьма субтестами діагностичного комплексу оцінки особистісно-професійної компетентності фахівців соціальної роботи, що наведені в таблиці, дає підставу зробити певні узагальнення щодо динаміки розвитку професійних компетенцій на різних етапах професійного навчання.

**Середні показники за результатами діагностики
особистісно-професійних компетенцій**

Гр		емп	реф_с	реф_і	реф_к	к_здіб	о_здіб	стрес	толер	с-мон
II	Середнє	70,47	36,21	24,29	26,43	0,42	0,58	17,67	80,93	11,07
	Стд. відх	8,36	6,67	5,12	6,84	0,22	0,15	5,394	9,721	3,65
III	Середнє	69,12	36,06	23,65	26,06	0,50	0,59	17,67	82,65	11,81
	Стд. відх	7,66	4,93	3,70	5,21	0,21	0,13	5,640	7,599	3,27
IV	Середнє	64,00	35,25	23,67	23,25	0,54	0,62	16,92	81,25	10,58
	Стд. відх	6,66	8,37	6,23	5,64	0,20	0,094	6,93	8,69	3,37
V	Середнє	70,00	38,00	20,29	23,43	0,58	0,65	13,71	93,57	11,57
	Стд. відх	7,85	4,98	6,676	4,2	0,17	0,12	6,87	10,13	4,61

Отже, у дослідженні констатовано високий рівень емпатії у всіх групах студентів, який є практично незмінним упродовж усього періоду навчання. Майбутні соціальні працівники здебільшого проявляють альтруїзм у вчинках, схильні надавати людям діяльну допомогу, демонструють афіліативну поведінку, не агресивні. Вони оцінюють позитивні соціальні риси як такі, що важливі, більш орієнтовані на моральні оцінки, схильні робити висновки про інших за вчинками, ніж довіряти своїм особистим враженням. Добре контролюють власні емоційні прояви.

У всіх студентів вибірки діагностовано середній рівень розвитку рефлексивних компетенцій особистості: системної рефлексії, інтроспекції, квазірефлексії тощо. У майбутніх соціальних працівників немає ознак арефлексії, проте є присутність різновидів рефлексивних якостей особистості, що вважаються дезадаптивними в ситуаціях практичної діяльності: інтроспективна «орієнтація на свій внутрішній стан» і квазірефлексія, спрямована на сторонні роздуми та безґрунтовні фантазії. Зростання рефлексивних якостей є повільним, слабким, рівень розвитку системної рефлексії зростає тільки на V курсі навчання студентів, а також незначно знижуються показники інтроспекції. Показники щодо квазірефлексії дещо знижуються лише на IV курсі навчання.

Маємо зростання комунікативних й організаторських здібностей упродовж усього процесу навчання. Але оцінки як комунікативних, так і організаторських якостей лишаються низькими на II ($K_k = 0,42$ та $K_o = 0,58$), III ($K_k = 0,50$ і $K_o = 0,59$) та на IV ($K_k = 0,54$, $K_o = 0,62$) курсах навчання. Тобто майбутні соціальні працівники демонструють

такий рівень комунікативних й організаторських здібностей, що проявляється відсутністю прагнення до спілкування, скутістю в новому товаристві, колективі. Респонденти зазвичай бажають проводити час наодинці, обмежують свої знайомства, мають складнощі у встановленні контактів із людьми та у виступі перед аудиторією, характеризуються вкрай низькими проявами ініціативи в суспільній діяльності, у багатьох справах уникають прийняття самостійних рішень. Тільки студенти V курсу – майбутні соціальні працівники – показують зростання комунікативних й організаторських здібностей до середніх показників ($K_k = 0,58$ та $K_o = 0,65$), проте рівень комунікативних та організаторських здібностей під час професійного навчання залишається таким, що відповідає професійно непридатному рівню особистісно-професійної компетентності соціального працівника.

Усі студенти I, II, III й IV курсів мають погану стресостійкість (17,67, 17,67, 16,92 бала відповідно) за тестом стресостійкості С. Коухена та Г. Вилліансона, що характеризується низьким рівнем урівноваженості, упевненості й активності, емоційно-вольового самоконтролю, високою чутливістю до стресу, особистісною та ситуативною тривожністю, низьким рівнем функціональних можливостей нервової системи. П'ятикурсники за самооцінкою досягають тільки середнього рівня стресостійкості (13,71 бала).

За індексом толерантності всі студенти показують середній загальний рівень толерантності. Найбільший індекс толерантності мають студенти V курсу, але він доходить лише до верхньої межі середнього рівня толерантності (93,57 бала). Майбутні соціальні працівники, котрі взяли участь у дослідженні, проявляють поєднання як толерантних, так і нетолерантних рис у ставленні до інших людей – в одних соціальних ситуаціях вони поведуться толерантно, в інших можуть проявляти інтолерантність. Проте загальна толерантність значно зростає на останньому році професійного навчання.

Усі студенти демонструють однаковий середній рівень соціального самоконтролю, тобто мають невизначений тип контролю своєї поведінки.

Безперечно, із даних дослідження виявляється позитивна динаміка розвитку особистісно-професійних компетенцій майбутніх соціальних працівників проте необхідно визначити рівень значущості відмінності вибірок за показниками, які отримано під час дослідження, тобто оцінити статистичну значущість різниці величин. Із цією метою проведено однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA) середніх показників шести субтестів діагностичного комплексу кожної групи.

Таблиця 2

Результати однофакторного дисперсійного аналізу середніх показників субтестів діагностичного комплексу

			Сума квадратів	Ст. св.	Середній квадрат	F	Знч.
емп * гр	Між групами	(комбінована)	323,012	3	107,671	1,825	,156
реф_с * гр	Між групами	(комбінована)	33,832	3	11,277	,275	,843
реф_і * гр	Між групами	(комбінована)	80,685	3	26,895	,986	,408
реф_к * гр	Між групами	(комбінована)	100,946	3	33,649	1,033	,387
к_здіб * гр	Між групами	(комбінована)	,171	3	,057	1,308	,283
о_спос * гр	Між групами	(комбінована)	,026	3	,009	,527	,666
стрес * гр	Між групами	(комбінована)	88,662	3	29,554	,799	,501
толер * гр	Між групами	(комбінована)	880,200	3	293,400	3,734	,017
с_монітор * гр	Між групами	(комбінована)	11,618	3	3,873	,297	,827

Як бачимо з результатів дисперсійного аналізу, тільки середні значення субтесту «толерантність» у студентів різних років навчання відрізняються на рівні значущості $p < 0,05$. Це свідчить про статистично достовірну відмінність між цими показниками. Різниця між середніми значеннями інших субтестів для всіх груп досліджуваних – майбутніх соціальних працівників – не є статистично достовірною.

Індивідуально-особистісні характеристики та професійна спрямованість майбутніх соціальних працівників, що проявляються аналогічними поведінковими характеристиками, отримали своє віддзеркалення в самооцінці своїх професійних якостей та відповідних підйомах шкал профілю методика Т. Лірі. Аналіз результатів дослідження за модифікованою методикою діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі виявив середні показники, медіану й стандартне відхилення загальних результатів респондентів у кожній студентській групі.

Для інтерпретації результатів самооцінки «Я-професійне» за модифікованою методикою Т. Лірі показники, отримані на вибірці

майбутніх соціальних працівників, зіставлені з результатами експертної оцінки спрямованості та змістових характеристик образу «Я-ідеальне професійне» фахівця із соціальної роботи. Оцінку уявлень про ідеального соціального працівника проводила група з 30 експертів-фахівців із соціальної роботи Управління соціального захисту населення Приморського району міста Маріуполя.

Статистична перевірка значущості відмінностей результатів тестування студентів від експертних оцінок ідеального соціального працівника здійснювалася методом порівняння середніх із використанням одновибіркового t-критерію.

Майбутні соціальні працівники характеризуються такими професійними якостями, як нетерплячість до критики, переоцінка власних можливостей, домінантність (середнє за I октантом дорівнює 8,51 бала), схильність до змагальності, суперництва (середнє за II октантом дорівнює 5,51 бала), наполегливість у досягненні мети (середнє – 5,25 бала за октантом III). Дані за IV октантом (у середньому 3,39 бала) свідчать про реалістичність бази суджень і вчинків, скептицизм та неконформність, критичність досліджуваних. Низькі бали за показниками покірності-сором'язливості (у середньому 5,59 бала за V октантом) – скромність, сором'язливість, поступливість. Майбутні соціальні працівники є шанобливими, вдячними, увічливими (у середньому 4,29 бала

Таблиця 3

Результати порівняння середніх показників тестування студентів з експертними оцінками «Я-ідеального» фахівця соціальної роботи

Октанти методики Т. Лірі	Значення, що перевіряється	t	Знч. (2-стороння)	Різниця середніх	95 % довірчий інтервал різниці середніх	
					нижня межа	верхня межа
I	8,14	1,049	,299	,370	-,34	1,08
II	4,82	2,446	,018	,690	,12	1,26
III	4,36	3,106	,003	,895	,32	1,47
IV	1,59	4,308	,000	1,802	,96	2,64
V	6,68	-3,033	,004	-1,092	-1,81	-,37
VI	3,32	3,390	,001	,974	,40	1,55
VII	9	-3,841	,000	-1,333	-2,03	-,64
VIII	9,91	-3,220	,002	-1,381	-2,24	-,52

за октант VI) та дружелюбними (7,67 бала за октант VII). Відповідально-великодушний варіант міжособистісної поведінки проявляється в гіперсоціальних настановах, щирості, розвиненому відчутті відповідальності (середнє дорівнює 8,53 бала за VIII октантом). Тож можна вважати, що ціннісні настанови, гуманістична спрямованість особистості й гуманістичний світогляд загалом притаманні майбутнім соціальним працівникам.

Інтерпретуючи результати, викладені в таблиці, потрібно зазначити, що дані практично за всіма октантами методики Т. Лірі, крім першого – «владний-лідуючий» – достовірно відрізняються від середніх показників «Я-ідеальне професійне» соціального працівника, отриманих у результаті експертної оцінки фахівців. Інтерпретація статистично-значущих відмінностей стає більш промовистою, якщо проаналізувати поєднання типів міжособистісних відносин згідно з адаптацією методики Л. Н. Собчак [5]. Так, майбутні соціальні працівники демонструють більшу схильність до диз'юнктивних проявів (конфліктності) (спільність III та IV типів міжособистісних відносин), статистично меншу конгруентність і відповідальність у стосунках з оточенням (спільність балів за VII і VIII октантами). Порівняно з прогностичною моделлю ідеального працівника, майбутні фахівці є більш конформними, із меншим відчуттям відповідальності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, психологічний моніторинг показників особистісно-професійних компетенцій засвідчив, що в процесі професійного навчання спостерігаємо незначний та занадто повільний поступ у формуванні професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників. Високий рівень емпатії, що практично не змінюється протягом усього періоду навчання, імовірно, є суб'єктивною основою вибору професії соціального працівника та засадами формування гуманістичної спрямованості майбутніх фахівців. Статистично достовірне зростання компетенції загальної толерантності студентів на останньому курсі навчання є наслідком спеціально організованого змісту навчання, у якому послідовно викладаються технології соціальної роботи з різними групами соціально вразливих верств населення. Отже, особистісно-професійна компетентність майбутніх фахівців соціальної роботи потребує спеціально спрямованого впливу, оскільки результати моніторингу доводять, що традиційні методи професійного навчання не визначають розвитку

особистісних компетенцій майбутніх соціальних працівників. Перспективою подальшої розробки проблеми формування особистісно-професійної компетентності студентів спеціальності «Соціальна робота» є створення психологічної технології цілеспрямованого розвитку компонентів і складників професійної компетентності соціального працівника, тобто проекту програми формування професійно важливих якостей особистості соціального працівника в процесі професійного навчання у ВНЗ.

Література

1. Вербець В. В. Моніторинг навчального процесу : навч.-мет. посіб. – Рівне : РДГУ: Ін-т соц. дослідж., 2008. – 45 с.
Verbets V. V. Monitorynh navchalnoho protsesu [Monitoring of educational process] : Navchalno-metodychnyi posibnyk. – Rivne : RDHU : Instytut sotsialnykh doslidzhen, 2008. – 45 p.
2. Густова Е. А. Динамика становления личностно-профессиональной компетентности студентов ВУЗа, будущих социальных работников / Е. А. Густова // Вестник МГОУ. – Серия «Психологические науки». – 2012. – № 1. – С. 73–79.
Gustova E. A. Dinamika stanovleniya lichnostno-professionalnoy kompetentnosti studentov VUZa, buduschih sotsialnyih rabotnikov [The dynamics of future social workers' personal and professional competence formation] / E. A. Gustova // Vestnik MGOU. – Seriya «Psihologicheskie nauki». – 2012. – № 1. – P. 73–79.
3. Дударьов В. В. Професійна компетентність соціальних працівників: методи управління / В. В. Дударьов // Грані. – 2015. – № 4. – С. 27–32.
Dudarov V. V. Profesiina kompetentnist sotsialnykh pratsivnykiv: metody upravlinnia [Social workers' professional competence: methods of the management] / V. V. Dudarov // Hrani. – 2015. – № 4. – P. 27–32.
4. Караванова Л. Ж. Психологические особенности профессиональной подготовки специалистов по социальной работе / Л. Ж. Караванова. – Тверь : Тверской гос. ун-т, 2014. – 228 с.
Karavanova L. Zh. Psihologicheskie osobennosti professionalnoy podgotovki spetsialistov po sotsialnoy rabote [Psychological features of social work specialists' vocational training] / L. Zh. Karavanova. – Tver : Tverskoy gos. un-t, 2014. – 228 p.
5. Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л. Н. Собчик. – Санкт-Петербург : Речь, 2005. – 624 с.
Sobchik L. N. Psihologiya individualnosti. Teoriya i praktika psihodiagnostiki [Psychology of individuality. Theory and practice of psychodiagnostics] / L. N. Sobchik. – SPb. : Rech, 2005. – 624 p.